

УДК: 339.9

DOI: <https://doi.org/10.53920/ES-2023-3-13>

Юрій Миколайович ПЕТРУШЕНКО,

доктор економічних наук,
професор кафедри міжнародних економічних відносин,
Сумський державний університет
ORCID ID: [0000-0001-9902-7577](https://orcid.org/0000-0001-9902-7577)

Наталія Василівна ЗЕМЛЯК,

аспірантка кафедри міжнародних економічних відносин,
Сумський державний університет
ORCID ID: [0009-0004-3383-982X](https://orcid.org/0009-0004-3383-982X)

ПОЛІТИКА РЕІНТЕГРАЦІЇ: ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНА

Метою статті є дослідження масштабів вимушеної зовнішньої міграції з України та подальший процес реінтеграції, а також можливі заходи для сприяння повернення вимушених мігрантів на батьківщину.

У статті аргументовано необхідність розробки та впровадження політики щодо повернення біженців, яка слугуватиме важливою складовою загальної міграційної стратегії України. У цьому контексті проведено аналіз іноземного досвіду деяких країн, які вдосконалювали та реалізували політику повернення мігрантів, включаючи не лише введення відповідного законодавства, але й створення відповідних інституцій для її здійснення. В рамках дослідження пропонуються можливі заходи, спрямовані на підтримку та сприяння поверненню громадян України на їхню батьківщину.

Аналіз причин міграції та рееміграції українців у 2022 році вказує на те, що фактори рееміграції мають вирішальне значення. Більшість українських громадян має намір повернутися до України після завершення війни, за умови, що уряд розробить державні програми, спрямовані на забезпечення житла для реемігрантів, які втратили своє майно внаслідок війни, а також надасть пільгові умови для оренди житла, забезпечить фінансову підтримку та створить нові робочі місця.

Одним із викликів для уряду буде повернення висококваліфікованих українців, які успішно адаптувалися до інших культур, володі-

ють іноземними мовами та ІТ-технологіями, зокрема до послуг цієї категорії осіб мають великий інтерес країни Європейського Союзу. Для цієї групи громадян необхідно встановити спрощені процедури стосовно відкриття бізнесу та провести широкомасштабну інформаційну кампанію, яка зможе забезпечити їм впевненість в успішному бізнесі в Україні.

Ключові слова: міграція, політика реінтеграції, економіка, міграційна політика.

Yuriy PETRUSHENKO

Doctor of Economics,
professor The Department of International Economic Relations,
Sumy State University

Nataliia ZEMLIAK

PhD-student,
The Department of International Economic Relations,
Sumy State University

REINTEGRATION POLICY: ABROAD EXPERIENCE AND UKRAINE

The purpose of the article is to study the scale of forced external migration from Ukraine and the subsequent reintegration process, as well as possible measures to facilitate the return of forced migrants to their homeland.

The article argues for the need to develop and implement a policy on the return of migrants, which will serve as an important component of Ukraine's overall migration strategy. In this context, the authors analyze the foreign experience of some countries that have improved and implemented the policy of returning migrants, including not only the introduction of relevant legislation, but also the creation of appropriate institutions for its implementation. The study proposes possible measures aimed at supporting and facilitating the return of Ukrainian citizens to their homeland.

The analysis of the reasons for migration and re-emigration of Ukrainians in 2022 indicates that re-emigration factors are crucial. The majority of Ukrainian migrants intend to return to Ukraine after the end of the war, provided that the government develops government programs aimed at providing housing for re-emigrants who lost their prop-

erty as a result of the war, as well as providing preferential rental conditions, financial support, and new jobs.

Methodological and practical guidelines for the relevant coordination are formulated on the basis of the introduction of a mechanism for improving and combining institutional and legal, institutional and organizational, and institutional and psychological aspects of managing migration processes.

One of the challenges for the government will be the return of highly skilled Ukrainians who have successfully adapted to a different culture, speak foreign languages and have IT skills, particularly as these individuals are of great interest to EU countries. For this group of citizens, it is necessary to establish simplified procedures for starting a business and conduct extensive information accordingly, which can provide them with broad confidence in doing business in Ukraine.

Keywords: migration, reintegration policy, economy, migration policy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах спостерігається більш складна динаміка міграційних процесів, що охоплює широкий спектр переходів від еміграції до постійного поселення в інших країнах. Вимушена міграція включає різні напрямки, зокрема тимчасове або остаточне повернення до країни походження, пересування між кількома країнами, а також міграцію до нових місць призначення. У цьому контексті важливими є процеси повернення вимушених переселенців до країни походження, а також їхнє включення в суспільство, і ці аспекти розглядаються як невід'ємні складові процесу реінтеграції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В умовах повномасштабної російсько-української війни, аналіз міграційних процесів в Україні може бути структурованим на декілька напрямків. Серед них варто відзначити дослідження соціологічної спрямованості, що базується на аналізі даних опитувань. Ці дослідження прагнуть розкрити настрої мігрантів, їх наміри повернутися на рідну землю та можливі кроки, що можуть бути зроблені державою для забезпечення успішної реінтеграції. Провідні соціологи зверталися до прогнозування масштабів зовнішньої міграції, засновуючись головним чином на можливих термінах завершення військових дій. Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи при Національній академії наук України, Є. Лібанова, у своїх виступах неодноразово висловлювала думку

щодо можливої втрати близько 5 мільйонів працездатного населення після припинення війни, вважаючи, що відновлення сімейних зв'язків може відбутися за межами України, а не на її території [1]. Водночас, аналіз результатів соціологічних опитувань свідчить, що спостерігається поступове зростання «почуття дому» серед мігрантів, що, незважаючи на умови війни, впливає на їх бажання повернутися на рідну землю [2, 3, 4].

У контексті визначення кількості українських мігрантів на території країн Європейського Союзу, дослідницька спільнота звертає увагу на виклики, пов'язані з точним визначенням їх кількості. Ця проблематика виникла внаслідок того, що деякі українські громадяни, покинувши свої рідні місця внаслідок війни, уникали офіційної реєстрації для тимчасового захисту. Особи, що мали біометричні паспорти, здійснювали безвізовий режим перебування на території Європейського Союзу протягом 90 днів без зобов'язання реєстрації. Тимчасово працездатні та/або ті, що володіли достатніми фінансовими ресурсами для влаштування власних потреб, могли бути звільнені від обов'язкової реєстрації, оскільки не відчували термінової необхідності [5].

Другу групу досліджень становлять наукові праці вчених-економістів, які зосереджують увагу на аналізі потенційних загроз, що можуть виникнути через великомасштабну зовнішню міграцію в умовах війни. Аналізуючи особливості української міграції до Польщі, з точки зору обсягів та динаміки руху населення на різних рівнях, О. Левицька акцентує увагу на загрозі зовнішньої трудової міграції для України [6]. Аналізуючи потенціал повернення українців, А. Гаюдський підкреслює, що успіх цього процесу значною мірою збуде залежати від заходів, які реалізує держава. Зазначено, що держава повинна запропонувати містам та об'єднаним територіальним громадам фінансові та регуляторні інструменти для забезпечення рееміграції. Автор обґрунтовує, що місцева влада краще знає потреби громадян і може більш успішно реалізувати необхідні заходи, ніж центральне керівництво [7].

Так, констатуючи загрози національній безпеці у зв'язку з масовим виїздом громадян за кордон, як оцінюють науковці, перспективи повернення біженців виглядають дещо інакше. Більшість дослідників відзначає можливість продовження довготривалої війни, що може стимулювати переселенців до розгляду варіантів адаптації в країнах ЄС. Інші вчені вважають, що виважені

заходи, ініційовані силовими структурами України, можуть стати потужним стимулом для забезпечення рееміграції.

Мета статті – визначення характеру та масштабів вимушеної зовнішньої міграції з України та подальшої рееміграції, а також можливих заходів щодо повернення вимушених мігрантів на батьківщину.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабного вторгнення Росії на Україну розпочалась потужна хвиля переїзду українців до Західної Європи. Тривалість війни, можливість проживання та працевлаштування в країнах Європейського Союзу призвели до ситуації, в якій більшість українських біженців виявляють відсутність мотивації повертатися на батьківщину. Ця динаміка породжує проблему в дефіциті робочої сили, яку уряд сподівається використовувати для післявоєнного економічного відновлення.

Згідно даних ООН майже 5 мільйонів українських біженців зареєструвалися для тимчасового захисту в сусідніх країнах Західної Європи (рис. 1) [8].

Рис. 1. Кількість зареєстрованих біженців у країнах Західної Європи

Джерело: створено авторами за даними [8]

На даному рисунку прослідковується, що найбільша кількість українських біженців відправилася до країн, таких як Польща, Німеччина, Чехія та Італія. Саме у цих державах біженці мають можливість звернутися за отриманням статусу тимчасового захисту, що передбачає їхнє право на перебування, зайнятість, використання медичних та освітніх послуг.

Варто відзначити, що кожна держава самостійно встановлює обсяг соціальних пільг, які надає українським громадянам, а також у формуванні механізмів їх адаптації до нових умов життя в даному суспільстві.

Наприклад, найвищі соціальні виплати надаються в Німеччині. В даній країні українці можуть отримувати місячну допомогу по безробіттю (приблизно 400 євро), додаткову допомогу на дітей (від 285 до 376 євро залежно від віку дитини) та субсидії на оплату житла. У Польщі єдиним видом регулярної допомоги для біженців є допомога на дітей (приблизно 100 євро на місяць). В Чехії українці можуть отримати одноразову допомогу (приблизно 200 євро). В Італії надається допомога в розмірі 300 євро на місяць, виплачувана протягом трьох місяців. Враховуючи ці обставини, особливо у Польщі та Італії, зазначається дефіцит коштів для задоволення базових потреб мігрантів. Водночас українці, які перебувають у Німеччині, отримують достатньо коштів для забезпечення базових потреб.

Дослідницька діяльність організації «Центр економічної стратегії» спільно з агентством Info Sapiens реалізувалася через проведення опитування серед громадян України, які виїхали за межі країни [9]. Відповідно до отриманих результатів, половина тих, хто залишив рідну землю, належить до категорії неповнолітніх. З середнього віку дорослих українців, які перебувають за кордоном, 83% складають жінки, при цьому в основному (42%) це особи віком від 35 до 49 років.

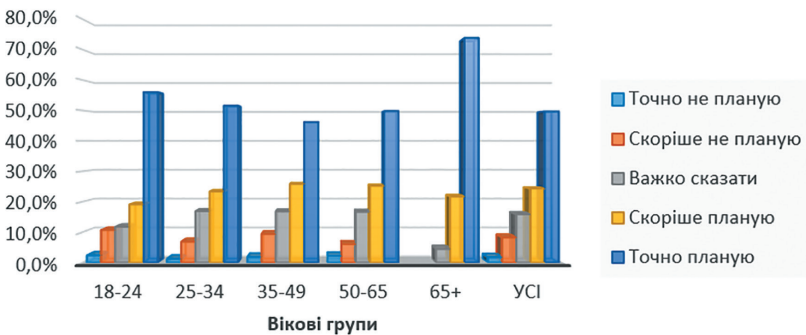
Значна більшість дорослих переселенців (70%) має вищу освіту. Цей показник вищий, ніж у внутрішньому населенні України (29%) та у країнах Європейського Союзу (33%).

Подальше дослідження вказує на те, що, з одного боку, вихід на ринок праці ЄС виявляється досить зручним для біженців, але з іншого боку, це може спричинити дефіцит кваліфікованих кадрів у вітчизняному суспільстві.

Слід відзначити, що значний відсоток переселенців успішно адаптується в іноземних країнах перебування, що призводить

до збільшення потенційних ризиків для їхньої реінтеграції. Проте, відповідно до результатів досліджень, значна частина українських мігрантів виявляє бажання повернутися на батьківщину (рис. 2). Таким чином, актуальна боротьба України, яка пов'язана з війною, охоплює не тільки територіальний аспект, а також збереження ідентичності та стійкості національного суспільства.

Плани українців щодо повернення в Україну

Рис. 2. Плани українців щодо повернення в Україну

Джерело: складено авторами за даними [9]

Однією з ключових мотивацій для повернення в українців є припинення війни, відсутність збройних дій та авіаударів на території рідного регіону. Також слід відзначити економічні аспекти, що включають можливість отримання високооплачуваної роботи та підвищення рівня життя в Україні.

Особливу увагу уряд спрямовує на репатріантів, і це стосується не лише їхньої чисельності, але й низки інших факторів:

1. Повернення репатріантів слугує джерелом розвитку, оскільки сприяє поширенню нових знань і навичок, спонукає економічну та політичну модернізацію, інтенсифікує міжнародні господарські та торговельні зв'язки.

2. Ураховуючи поточну демографічну ситуацію в Україні, можна спрогнозувати дефіцит робочої сили у найближчому майбутньому, тому один із шляхів протидії депопуляції полягає в сприянні поверненню громадян, які виїхали за кордон.

3. Деякі мігранти повертаються до рідного краю навіть не згідно з власними бажаннями, а через рішення, прийняті компетентними органами країн, де вони перебували.

За даними Євростату, кількість громадян України, виявлених у країнах ЄС, які перебували там незаконно, за останні роки зростає вдвічі: у 2013 році – 12 тис. у 2015 році – 23,8 тис. [10].

Стимулювання процесу повернення та реінтеграції мігрантів виступає як одна з найменш розроблених складових міграційної політики в Україні. Тривалий час ця сфера залишалася поза увагою в офіційних документах. Українська влада звернула увагу на це питання завдяки перспективам безвізового режиму з Європейським Союзом. У розділі 2.2.2. «План заходів з лібералізації візового режиму» [11], відділеному управлінню міграцією, розглядалося питання прийняття законодавчих актів, які б включали заходи щодо соціальної та професійної реінтеграції громадян України, які добровільно повертаються або виконують умови угоди щодо реадмісії між Україною та ЄС.

У квітні 2011 року був схвалений Національний план впровадження заходів згідно з Планом дій щодо лібералізації візового режиму [12]. Цей План містив заходи, спрямовані на соціальну підтримку та захист прав громадян України, які повертаються. Проте План інтеграції мігрантів в українське суспільство на період 2011 – 2015 років [13], який був ухвалений згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України в червні 2011 року, мав обмежений зміст – складався лише з шести пунктів, в яких згадування громадян, що повертаються, було обмежене до двох випадків, і підтримка, передбачена ним, включала лише інформування та надання психологічної допомоги.

У кінці 2015 року, у рамках пакета документів, пов'язаних з установленням безвізового режиму з Європейським Союзом, був прийнятий Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» [14]. Вперше в українському законодавстві було визначено, що однією з ключових стратегічних цілей державної політики в сфері трудової міграції є «створення умов для повернення та реінтеграції в суспільство працевлаштованих мігрантів та членів їх сімей». Це відбулося за рахунок активної участі представників асоціації мігрантів у розробці законопроекту. Важливу роль у законі відіграє окрема стаття, а саме: стаття 14, яка розглядає питання реінтеграції. Крім того, закон встановлює центральний орган виконавчої влади, відповідальний за координацію реінте-

граційних процесів трудових мігрантів – Міністерство соціальної політики України.

Таким чином, було здійснено прогрес у формуванні стратегічних керівних засад та законодавчого фундаменту у сфері впровадження міграційної політики повернення та реінтеграції мігрантів. Законодавчий акт «Про зовнішню трудову міграцію» характеризується обмеженою декларативністю, що супроводжується відсутністю чітких норм прямої дії. Перетворення його в реальний практичний інструмент вимагає внесення поправок до чинного законодавства, а також прийняття регулятивних актів підзаконного рівня. Враховуючи обсяг та складність завдань, пов'язаних із поверненням та реінтеграцією мігрантів, ця робота вимагає суттєвого залучення ресурсів та тривалого періоду часу.

У даному контексті, для вирішення цього завдання необхідно врахувати іноземний досвід.

У Німеччині було створено програму «Міграція для розвитку», яка націлена на підтримку розвитку у країні походження, тобто громадянам, які бажають повернутися на батьківщину, надають послуги з працевлаштування, субсидій та консультацій. Головною метою програми є забезпечення мігрантів роботою у їхній країні походження, щоб вони змогли використати свій досвід [15].

У Швейцарії для забезпечення гармонійної співпраці між різними внутрішніми інстанціями та зовнішніми справами створено програму, яка називається «Партнерство з міграції». Ця програма спрямована на узгодження співробітництва між двома державами у галузі міграції та зважає на інтереси усіх зацікавлених сторін. Дві країни працюють разом над конкретними проектами та програмами, спрямованими на допомогу особам, які повертаються, та їх подальшу інтеграцію. Наприклад, їм надається підтримка для створення власних бізнесів, що полегшує повернення до робочого середовища [16].

У Норвегії діє програма, спрямована на повернення громадян з Ефіопії, в основі якої лежить концепція реінтеграції та розвитку як головної мети. В рамках цієї ініціативи будь-яка особа, яка повертається на батьківщину, може подати заявку на отримання фінансової підтримки у розмірі 26 тисяч норвезьких крон (що еквівалентно 3083 євро) для здійснення проектів у своїй спільноті. Слід зазначити, що ці фінансові кошти надаються не у готівковій або матеріальній формі, а призначені для сприяння розвитку

місцевого соціокультурного середовища. Це видно на конкретно-му прикладі, коли виділені кошти були спрямовані на розбудову бібліотеки в місцевій громаді [17].

Отже, наведений вище аналіз світового досвіду повернення мігрантів до батьківщини підтверджує, що громадяни, які виїхали за кордон, разом з їхнім потенціалом, мають важливу роль у підтримці стійкого економічного розвитку будь-якої держави, зокрема для країн-реципієнтів.

Висновки та пропозиції. Для забезпечення якнайбільшої кількості повернених громадян України після завершення війни, варто вжити такі заходи. *По-перше*, активізація співпраці з країнами Європейського Союзу з метою стимулювання повернення українців. Зростання числа репатріантів відразу позначиться на економічному зростанні. Цей процес також має потенціал зміцнити безпеку в Європі та скоротити термін відновлення України, зменшивши фінансові зусилля ЄС, спрямовані на реконструкцію. *По-друге*, прискорена реабілітація постраждалих регіонів після військових дій. Особливу увагу слід приділити зруйнованим будинкам, які біженці покинули внаслідок російської агресії. *По-третє*, надати допомогу біженцям із постраждалих регіонів поки триває процес відновлення. За даними опитувань, можна зазначити готовність українців повернутися навіть не у рідний регіон, якщо їм буде надана конкретна підтримка: фінансова або матеріальна, чи у вигляді надання субсидій для житла в безпечних областях. *По-четверте*, забезпечення робочими місцями у більш безпечних регіонах та участі в програмах перекваліфікації. Спроможність громадян отримати високооплачувану роботу в Україні є ключовим аспектом для повернення. У цьому контексті можна визначити потенційні ролі державних інституцій, як-от Служба зайнятості, а також органи Європейського Союзу, що могли б фінансувати курси перекваліфікації в більш безпечних регіонах України.

Згідно із законодавством України, зокрема, Закону «Про зовнішню трудову міграцію», Національного плану з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму, Україна має сприяти поверненню і реінтеграції своїх громадян, які повертаються на рідну землю. Це включає в себе як добровільне повернення, так і процедуру реадмісії. Проте політика щодо повернення і реінтеграції повернених осіб залишається недостатньо розробленою. Декларації щодо підтримки мігрантів, які по-

вертаються, вимагають уточнень, а також створення відповідних механізмів для їх впровадження.

При формулюванні стратегії реінтеграції громадян слід дослідити міжнародний практичний досвід. Особлива увага повинна бути приділена аналізу реформ, зокрема в області управління міграційними процесами. Цей аналіз може допомогти зробити певні висновки та рекомендації:

1. Зазвичай стратегії та ініціативи в сфері реінтеграції ставили перед собою дві основні цілі: надання допомоги біженцям, які опинилися в складному становищі, та спонукання до ефективного використання фінансових ресурсів успішних вимушених мігрантів, що могли б забезпечити власну зайнятість та створити робочі місця для своїх родичів та інших громадян. Реалізація реінтеграційних програм мала відповідати інтересам як повернення, так і тих громад, куди вони поверталися. Це забезпечувало підтримку з боку суспільства та сприяло загальному розвитку країни.

2. Програми реінтеграції зазвичай розраховували на такі аспекти: належне інформування осіб, які повертаються; підвищення їхнього становища на ринку праці шляхом підвищення кваліфікації та перекваліфікації, визнання отриманих за кордоном професійних навичок; забезпечення доступу репатріантів до медичних та освітніх послуг. В окремих країнах були реалізовані прямі заходи щодо підтримки відкриття власного бізнесу шляхом використання виробничого потенціалу, накопиченого вимушеними мігрантами за кордоном. Також надавалися безповоротні гранти чи пільгові кредити, а також податкові пільги. Важливим аспектом були потреби членів сімей мігрантів, і в деяких програмах реінтеграції були впроваджені заходи, спрямовані на сприяння продовженню освіти дітей.

© **Петрушенко Ю. М., Земляк Н. В., 2023**

ЛІТЕРАТУРА

1. Ремовська О., Мельничина Ю. Ми можемо втратити 5 млн людей. *Суспільні новини*. 2022. URL: <https://suspilne.media/257015-mi-mozemo-vtratiti-5-mln-ludej-demografina-ella-libanova/> (дата звернення: 23.08.2023).

2. Національна академія наук. Мобільність робочої сили в Україні. 2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9009> (дата звернення: 23.08.2023).

3. Gradus Research Company. Діагностування стану українського бізнесу під час повномасштабної війни Росії з Україною. 2022. URL: https://gradus.app/documents/188/BusinessInWar_Gradus_KSE_Report_30032022_ua.pdf (дата звернення: 23.08.2023).

4. Rating sociological group. Sixth national survey: adaptation of Ukrainians to the conditions of war (2022, March 19). URL: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 23.08.2023).

5. Filipchuk, L., Lomonosova, N., Syrbu, O., & Kabanets, J. (2022). Forced migration and war in Ukraine (2022, February 24 - March 24). Cedos. 1 – 12. [Електронний ресурс]. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/forced-migration-and-the-war-in-ukraine.docx.pdf> (дата звернення: 23.08.2023).

6. Levytska, O. (2022). Border Migration Processes in Ukraine: Developing Responses to Emerging Vulnerabilities. Migration Letters. 19(2). Pp. 159 – 170. URL: https://journals.tplondon.com/ml/arti_cle/view/1614 (дата звернення: 23.08.2023).

7. Капустинська К. Як повернути біженців в Україну після війни: експерт з трудової міграції запропонував план. 2022. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/analytics-and-forecasts/yak-povernuti-bizhentsiv-v-ukrainu-pislya-vijni-ekspert-iz-trudovoi-migratsii-zaproponuvav-plan.htm> (дата звернення: 23.08.2023).

8. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413 (дата звернення: 23.08.2023).

9. Дослідницька агенція «Info Sapiens». URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/index> (дата звернення: 23.08.2023).

10. Eurostat database. URL: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (дата звернення: 23.08.2023).

11. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/244370268> (дата звернення: 23.08.2023).

12. Про Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України. Указ Президента України від 22 квітня 2011 року № 494/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/494/2011> (дата звернення: 24.08.2023).

13. Про затвердження плану заходів щодо інтеграції мігрантів в українське суспільство на 2011–2015 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів

Україні від 15 червня 2011 р. № 653-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/653-2011-%D1%80> (дата звернення: 24.08.2023).

14. Про зовнішню трудову міграцію. Закон України від 5. 11. 2015 р. №761-19. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/761-19> (дата звернення: 24.08.2023).

15. Centre for International Migration and Development, "Learn more about CIM migration for development programme." Accessed on December, 2016: (cited in: Haase, M. & Honerath, P. (December 2016). Return Migration and Reintegration Policies: A primer / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, German Marshall Fund of the United States. URL: https://www.giz.de/static/de/images/contentimages_320x305px/Haase_Honerath-Return_migration_primer_Dec16.pdf (дата звернення: 24.08.2023).

16. Swiss Development Cooperation, «Switzerland's coherent migration foreign policy – Coherence for Development». 2016: (cited in: Haase, M. & Honerath, P. (December 2016). Return Migration and Reintegration Policies: A primer / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, German Marshall Fund of the United States. URL: <https://returnandreintegration.iom.int/en/resources/guideline/return-migration-and-reintegration-policies-primer> (дата звернення: 24.08.2023).

17. Katie Kuschminder, «Female Return Migration and Reintegration Strategies in Ethiopia». Doctoral Dissertation, University of Maastricht, 2013: www.merit.unu.edu/training/theses/kuschminder_katie.pdf (cited in: Haase, M. & Honerath, P. (December 2016). Return Migration and Reintegration Policies: A primer / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, German Marshall Fund of the United States. URL: <https://returnandreintegration.iom.int/en/resources/guideline/return-migration-and-reintegration-policies-primer> (дата звернення: 24.08.2023).

REFERENCES

1. Removska O., Melnychyna Y. We can lose 5 million people. Suspilne novyny. 2022. URL: <https://suspilne.media/257015-mi-mozemo-vtrattiti-5-mln-ludej-demografina-ella-libanova/> (accessed 23.08.2023).

2. National Academy of Sciences. Labor mobility in Ukraine. 2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9009> (accessed 23.08.2023).

3. Gradus Research Company. Diagnosing the state of Ukrainian business during a full-scale war between Russia and Ukraine. 2022. URL: https://gradus.app/documents/188/BusinessInWar_Gradus_KSE_Report_30032022_ua.pdf (accessed 23.08.2023).

4. Rating sociological group. Sixth national survey: adaptation of Ukrainians to the conditions of war (2022, March 19). URL: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (accessed 23.08.2023).

5. Filipchuk, L., Lomonosova, N., Syrbu, O., & Kabanets, J. (2022). Forced migration and war in Ukraine (2022, February 24 - March 24). Cedos. 1 – 12. [Електронний ресурс]. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/forced-migration-and-the-war-in-ukraine.docx.pdf> (accessed 23.08.2023).

6. Levytska, O. (2022). Border Migration Processes in Ukraine: Developing Responses to Emerging Vulnerabilities. Migration Letters. 19(2). Pp. 159 – 170. URL: <https://journals.tplondon.com/ml/article/view/1614> (accessed 23.08.2023).

7. Kapustynska K. How to return refugees to Ukraine after the war: a labor migration expert proposed a plan. 2022. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/analytics-and-forecasts/yak-povernuti-bizhentsiv-v-ukrainu-pislya-vijni-ekspert-iz-trudovoi-migratsii-zaproponuvav-plan.htm> (accessed 23.08.2023).

8. Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413 (accessed 23.08.2023).

9. Research agency «Info Sapiens». URL: <https://www.sapiens.com.ua/index> (accessed 23.08.2023).

10. Eurostat database. URL: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (accessed 23.08.2023).

11. Bezvizovyy dialoh mizh Ukrayinoyu ta YES. Plan diy z liberalizatsiyi vizovoho rezhymu. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/244370268> (accessed 23.08.2023).

12. On the National Plan for the Implementation of the Action Plan on Visa Liberalization by the European Union for Ukraine. Decree of the President of Ukraine of April 22. 2011 N 494/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/494/2011> (accessed 24.08.2023).

13. On approval of the action plan for the integration of migrants into Ukrainian society for 2011–2015. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 15. 2011. N 653-r. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/653-2011-%D1%80> (accessed 24.08.2023).

14. On external labor migration. Law of Ukraine of 5. 11. 2015 p. №761-19. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/761-19> (accessed 24.08.2023).

15. Centre for International Migration and Development, «Learn more about CIM migration for development programme». Accessed on December,

2016: (cited in: Haase, M. & Honerath, P. (December 2016). Return Migration and Reintegration Policies: A primer / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, German Marshall Fund of the United States. URL: https://www.giz.de/static/de/images/contentimages_320x305px/Haase_Honnerath-Return_migration_primer_Dec16.pdf (accessed 24.08.2023).

16. Swiss Development Cooperation, «Switzerland's coherent migration foreign policy – Coherence for Development», 2016: (cited in: Haase, M. & Honerath, P. (December 2016). Return Migration and Reintegration Policies: A primer / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, German Marshall Fund of the United States. URL: <https://returnandreintegration.iom.int/en/resources/guideline/return-migration-and-reintegration-policies-primer> (accessed 24.08.2023).

17. Katie Kuschminder, «Female Return Migration and Reintegration Strategies in Ethiopia». Doctoral Dissertation, University of Maastricht, 2013: www.merit.unu.edu/training/theses/kuschminder_katie.pdf (cited in: Haase, M. & Honerath, P. (December 2016). Return Migration and Reintegration Policies: A primer / Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, German Marshall Fund of the United States. URL: <https://returnandreintegration.iom.int/en/resources/guideline/return-migration-and-reintegration-policies-primer> (accessed 24.08.2023).

СТАТТЯ НАДІЙШЛА ДО РЕДАКЦІЇ 08.09.2023